УДК 821.512.145

Ф.И. Габидуллина

ЗӨЛФӘТ ИҖАТЫНДА РУХИ АЗАТЛЫК ИДЕЯСЕ
(«Йөрәкләрдә үлмәс дастан» поэмасы мисалында)

Цель исследования – определить особенности отражения идеи духовной свободы в творчестве Зульфата на примере поэмы «В сердцах бессмертный дастан» (1980). Научная новизна заключается в выявлении указанной проблемы через призму общечеловеческих ценностей. Особое внимание уделяется идейно-эстетическим особенностям, богатству изобразительных средств анализируемой поэмы. В статье проанализированы сюжетная линия и общая композиция поэмы.
Ключевые слова: татарская литература, Зульфат, поэма, эпоха, жанр, прием, идея.

The purpose of the study is to define the peculiarities of reflecting the idea of spiritual freedom in Zulfat's works and especially in his poem «The immortal dastan in the hearts» (1980). The scientific novelty is in revealing of this problem through the prism of common human values. Special attention is paid to ideological and aesthetic peculiarities, wide range of describing means in the poem studied. The article analyzes the storyline and general composition of the poem.
Keywords: tatar literature, Zulfat, poem, epoch, genre, method, idea.

XX гасырның икенче яртысында үзенең тирән лиризм белән сугарылган шигырьләре, фәлсәфи эчтәлекле һәм уңышлы гомумиләштерүләргә ия җитди уйлануларга этәрүче поэма-балладалары белән киң танылу алган, шигъриятне яшәү мәгънәсе буларак кабул иткән әдипләрнең берсе – Зөлфәт (Дөлфәт Маликов, 1947–2007). Ул 1970 еллар башында поэзиягә килә һәм тиз арада гаҗәеп халыкчан, аһәңле теле, Такташ һәм Туфаннардан килүче традицияләрне дәвам итүе һәм сүз-сурәт тудыруның яңадан-яңа алым-формаларына мөрәҗәгать итүе белән игътибарны җәлеп итә. Аның «Язмышлар ярында» (1971) җыентыгына Х. Туфан мондый бәя бирә: «Гаҗәп тирән, якты, халык һәм ил турындагы зирәк, акыллы, кайнар, тормышка тирән мәхәббәт белән сугарылган шигырьләр...» [Туфан, б. 4] Шагыйрь иҗат гомерендә әлеге югары бәягә тугры калып иҗат итә, шигърияте белән тарихның аерым сәхифәләрен күз алдына бастыра, халыкның шатлык-борчуларын, теләк-омтылышларын чагылдырып, аның бүгенгесе һәм киләчәге өчен җан атып яши. Алдагы елларда бер-бер артлы шигъри җыентыклары басылып чыга: «Утлы бозлар» (1978), «Адашкан болыт» (1990), «Ике урман арасы» (1995), «Йөрәгемне былбыл чакты» (1999), «Ходай сулышы» (2007).

Тәҗрибәсе арткан саен әдипнең сәнгати фикерләве тирәнәя, фәлсәфилек арта, алгы планга кеше һәм табигать, яшәү һәм үлем,

матурлык һәм кыргыйлык, мәхәббәт һәм нәфрәт, хакыйкать һәм ялган, кешелек һәм галәм һ.б. темалар чыга. Чынбарлыкны бөтен төрлелегендә чагылдыру максатында Зөлфәт халык традицияләренә таяна, мифологиядә һәм фольклорда урын алган образларга, сурәтләргә мөрәҗәгать итә. Ул файдаланган шигъри алымнар арасында образ-символлар, метафорик сурәтләр аеруча киң урын алып, алар авторның хис-кичерешләрен, фикер-карашларын баетып һәм үстереп җибәрә. Шагыйрьнең һәр китабы күтеп алына, җитди бәхәсләргә, фикер алышуларга китерә. Зөлфәт тиз арада чор поэзиясен әйдәп баручыларның берсе булып танылa һәм иҗаты киң катлам укучыларда теләктәшлек таба. Шагыйрьнең гражданлык һәм фәлсәфи лирикасы кеше бәхете, милләт язмышы, галәм сакланышы кебек җитди мәсьәләләрне үз эченә алуы белән киң яңгыраш ала. Ул яшәп килгән системаның кеше ирееген чикләүгә юнәлтелгән эш-гамәлләрен еш кына эзоп теле аша чагылдыра. Иҗаты белән укучысын гасыр ахырындагы үзгәртеп коруларга әзерли.

Зөлфәт иҗатына үзе исән чакта һәм вафатыннан соң да әдәбият белгечләре еш мөрәҗәгать итә, чөнки аның әсәрләрендә поэзиянең үсеш тенденцияләрен ачуга ачкыч табыла, эзләнүләрнең юнәлеше билгеләнә. Төрле елларда шагыйрьнең яңа китабына кереш сүз буларак яисә аларга бәяләмә төсендә, соңрак исә иҗат үзенчәлекләрен ачу максатында Х. Туфан, С. Хәким, И. Юзеев, Н. Нәҗми, Р. Гаташ, М. Әгъләмов, Т. Галиуллин, Ф. Сафин, Д. Заһидуллина, Н. Йосыпова һ.б. язмалары дөнья күрә. Т. Галиуллин шагыйрьнең романтик сурәтлелекне яратып куллануын, шул максатта мифларны, легенда-риваятьләрне иркен файдалануын аерып күрсәтә. Җитди иҗат үзенчәлеген билгеләп, болай дип яза: «...ерак дәвердә туып, безнең чорда да нәфисләгән, сафлыгын югалтмаган халык җыры, халык моңы белән соклана, шуннан ямь, илһам ала...» [Галиуллин, 2002, б. 150]. Бу исә шигырьләренең тел-стиль ягыннан камиллеген үстерә. Д. Заһидуллина фикеренчә, Зөлфәтнең 1970–1980 еллардагы иҗатында «фикер көче һәрчак хисләрнең хаотик-тәртипсез урнашуы, аларның бер чиктән икенчесенә ташланып торуы белән билгеләнә (...) Шагыйрьнең язу рәвеше татар әдәбиятында экспрессионизм агымын үстерә» [Заһидуллина, б. 145]. Әлеге үзенчәлек, чор образын тудыру өчен, шагыйрьнең гаделлек, хакыйкать өчен көрәшне алга чыгаруында, эмоциональ тәэсирлелекне арттыру алымнарына, шартлы формаларга, мифологик сюжетларга мөрәҗәгать итүендә чагылыш таба. Галимә фикеренчә, болар барысы да укучыга хисси тәэсир итү көчен арттыруга хезмәт итә [Заһидуллина, б. 152]. Әдәби мирасын җентекле тикшереп, иҗат портретын эшләгән Н. Йосыпова: «Зөлфәт иҗатының үзенчәлеге һәм новаторлыгы, һичшиксез, шигъри стиленә тоташа: ул символик-метафорик образ-сурәтләрне төрле мәгънә төсмерләренә баетып кына калмый, шулар аша укучыны тәэсирләндерү максатын куя, экспрессия алымына килә», – дип яза [Йосыпова, 2019, б. 250]. Шуның белән бергә, шагыйрьнең экспериментлар белән мавыгуга

караганда, традицияләргә таянуын, халык авыз иҗатыннан килә торган романтик сурәтлелеккә өстенлек бирүен ассызыклап үтә.

Зөлфәт иҗатында лиро-эпик жанрдагы әсәрләр үзгә бер катлам тәшкил итә. Аның «Йөрәкләрдә – үлмәс дастан», «Иске Казан карлыгачы», «Җирдән кайтышлый» кебек поэмалары, «Тимерче турында баллада», «Гармунчы турында баллада», «Кара күбәләк», «Ике ат турында баллада», «Тау яшене», «Фатыйма» кебек әсәрләре күтәрелгән мәсьәләләре, мәгънәви тирәнлекләре һәм әдәби-эстетик эшләнешләре белән татар шигъриятендә лаеклы урын алып, әлеге жанрны үстерүгә, баетуга җитди өлеш кертә.

Зөлфәтнең сәнгати эзләнүләренең җитди бер чагылышы булып «Йөрәкләрдә үлмәс дастан» поэмасы тора. Аны тикшереп бәяләү, Зөлфәтнең сәнгати фикерләү үзенчәлекләрен ачыклау белән бергә, «төрле чорларда яшәгән әдипләр иҗатындагы милли һәм гомумкешелек сыйфатлары чагылышын билгеләү» [Закирзянов, с. 86] мөмкинлеге бирә. Сигез бүлектән торган әсәр кешелек дөньясы, адәм затының яшәү рәвеше, галәмне саклау һәм яклау юлында таяныч булган әхлакый кыйммәтләргә багышлана. Аның нигезендә исә кешенең хыялы, матур омтылышлары, өмет-ышанычы ята. Алар беренче чиратта иҗатта чагылыш табып, бик күпләрнең күңелендә урын ала. Бу урында шуны да искәртеп китик, Зөлфәт һәртөр иҗатны Аллаһтан иңдерелгән сыйфат дип саный һәм аның башлангыч нигезе булган җыр-мәкальләргә, әкият-дастаннарга сокланып карый, аларны иҗат итүчеләр алдында баш ия. Шагыйрьнең «Чытырманда былбыл сайрый» язмасы шагыйрь, шигърият, аның бурыч-вазифалары, иҗтимагый кыйммәте турында тулы бер трактат булып тора. Ул болай дип яза: «Шигырь ул – миңа калса, ургылып болганган җиһан өермәсеннән капшап табып алынып, камил тәртипкә салынган, һични какшатмас ритмга салынган, бердәнбер аһәңгә буйсындырылган мәҗүси, кайнар сүзләр яңгырашы. Хәер, һәр шагыйрь моны үзенчә аңлата алыр иде. (...) Яман кеше хакында: «Имансыз!» дип түгел, «Шигырьсез!» дип хөкем чыгарырга кирәктер... (...) Асыл шигърияттән йөз чөергән җәмгыятьтә генә җинаятьчеләр күбәя, гарипләр арта» [Зөлфәт, б. 10–11]. Бу фикерләр аның байтак шигырь-поэмаларында урын ала. «Йөрәкләрдә үлмәс дастан» поэмасында әсәрнең исеменә – көчле позициягә чыгарылган «дастан» төшенчәсе ике мәгънәдә килә: берсе – халык иҗатының бер жанры буларак, җәмгыятьтә булган җитди вакыйгалар уңаеннан иҗат ителгән лиро-эпик әсәр. Текстта ул автор иҗат иткән легенда белән дә ныгытыла. Икенчесе – иҗатка этәргән Хыял, Өмет, Омтылыш буларак, кеше Акылына ышану билгесе. Зөлфәт «дастан» төшенчәсенә «Тамыр гөлләре» (1978) шигырендә дә мөрәҗәгать итә. Анда сүз тайгада киселгән агачларның төп-тамырлары турында бара. *Яна тамырларда алтын дастан, / Дастаннарда – кавем тарихы...* дип, әлеге жанрдагы әсәрләрнең халык тарихын саклаудагы ролен ача.

«Йөрәкләрдә үлмәс дастан» поэмасы язылган вакыт – совет җәмгыятендә торгынлык хөкем сөреп, коммунистик идеология

һәртөрле ирек төшенчәсенә киртә куеп килгән дәвер. Зөлфәт әнә шундый шартларда да рухи азатлык, милләт язмышы мәсьәләләренә мөрәҗәгать итә, үзенең гражданлык позициясен саклап кала. Күп кенә шигырь-поэмаларында яшәп килгән системадан ризасызлык, үзгәрешләрнең киләчәгенә ышаныч читләтеп, эзоп теле аша яңгырый. Әсәр «үтә шартлы, экспрессив алымнарга таянып, үткән белән киләчәк, Җир белән Күк арасында якынлык эзләүгә корылган» [Галиуллин, 2011, б. 203]. Поэмада бүгенгебезгә янаган куркыныч шартлы-символик образлар ярдәмендә ачыла. Шагыйрь тормыш хакыйкатен «еш кына шартлы формалар аша җиткерә [Заһидуллина, б. 151]. Без тикшерә торган поэманың романтик табигате үк аның хыял дөньясы, бүгенгегә үткән-бүгенге-киләчәк бәйләнешендә килү кебек сыйфатлар белән бәйлелеген күрсәтә. Әсәрнең эпиграфына «Джанни Родари истәлегенә» дигән сүзләр чыгарылган. Аның италияле атаклы әкиятче булуы ук күп нәрсә сөйли. «Кереш» ролен үтәүче беренче бүлектә билгеләп үтелгәнчә, авторны гомере буе айдагы Зөһрә сылу һәм Шәһрезадә, яшәрткеч су һәм патша дәрәҗәсенә ирешкән көтүче, очкыч-тәлинкә һәм ишекне ачтыручы серле Сим-Сим һ.б. турындагы әкиятләр озата бара. Нәкъ менә аларда кешенең көче һәм матурлыгы, батырлыгы һәм гаделлеге, хыялы һәм өмете чагыла, шулар кешене кеше итә, рухын сафландыра, матурлыкка, сафлык-чисталыкка илтә. Шуңа да поэма дәвамында кабатланачак сүзләр яңгырый: *Әкият хисең саумы, кешем, җанда?* Әлеге борчулы авазның сәбәбе бар – *Әкиятне җую – кешелекне җую.* Шул рәвешле автор укучыны төп мәсьәләгә алып килә – җирдә явызлык баш калкыта, дөньяның төрле почмакларында кан-яшь түгелә. Ул җавап эзләп «Чипполино», «Һөнәрчеләр шәһәре» кебек әкиятләр авторы Д Родарига мөрәҗәгать итә. Аның җавабы бер: *Юк, бөекләр түгел, бүген Җиргә / Игелекле җаннар кирәклерәк...* Авторның идеалы булган яшәеш моделенең бер сыйфаты табыла. Моның нигезен бала вакытта тыңлаган әкиятләр тәшкил итә. Әмма бүгенгебездә әкият кысрыклана, аның урынын фән-техника, яңа технологияләр, роботлар ала. Йөрәген йон басканнарның фикере дә еш яңгырый – әкияткә ышанып яшәү нигә кирәк? Боларга бәйле Зөлфәт бала күңелендәге *матурлык* тойгысын саклауны алга чыгара. Ә бит *Һәр сугышның башы / Һәр дәвердә бер үк төрле икән.* Сугышлар әкият китапларын яндырудан башлана, әкият кызының яндырылуы ул – явызлык башлангычы, кешелекнең үз-үзен юк итү юлы, шуны онытмасак иде, дип кисәтә автор.

Яшәешнең кыргый күренешләренә каршы торырдай идеал эзләп, автор Тукай шәхесенә килә. Халык бәхете өчен җанын фида кылган бөек шагыйрь иҗаты үз чорында да, бүген дә дога булып яңгырый. Зөлфәт аның күп төрле сыйфатлары арасыннан *хаклыкка*, гаделлеккә хезмәт итүен аерып чыгара:

Һәр шигырем минем – утлы догам,
Шуның өчен җиргә туганмын –

Киләчәкнең «Амин!» дигәненә
Туры китер, Хаклык, Догамны!

Тормыштагы батырлыкның нигезе бала чакта тыңлаган әкиятләрдән килә. Әнә Морис Эрцог пигындагы упкыннан егылып һәлак булган альпинист татар кызы Зәйтүнә Даутова язмышы да безне шунда илтә. Аның гамәле кеше мөмкинлекләрен раслау, үз-үзен җиңү белән бәйле. Әлеге бүлекнең «Биеклек» дип аталуы да биеклеккә ишарә итә: *И биеклек! Табынганым минем! Гүзәл дә син, горур, дәһшәтле дә!* Автор милләттәше белән чиксез горурлана, чөнки аның биеклеккә омтылышы – ул *бу халыкның күтәрелү хисе!* Шул рәвешле альпинист кыз турындагы фикер халык язмышы, аның рухи азатлыкка омтылышы булып үсә. Һәм автор Зәйтүнә исеменнән киләчәк буынга дәшә:

Юк, үлемем түгел – җиңүем бу,
Сөюем бу! Һәм мин соңгы чиктә
Дәшәм сезгә: – Газиз гомерләрне
Багышлагыз бары биеклеккә!

Ирек хисе кешелеккә генә түгел, барлык табигать дөньясына хас. Алдагы бүлектә циркта яшәүче арыслан язмышы шуның бер мисалы булып тора. Әлеге арыслан исеменнән сөйләнгән фаҗигале тарих үзе үк әкият булып яңгырый һәм анда ирекккә омтылышның мәңгелек булуы чагыла. «Поэмада әкият символы – Алты бархан ыруы турындагы легенда – халык язмышын, бүгенге һәм киләчәк турындагы уйлануларны җиткерүче булып төгәлләшә, вакыйгалар бәйләме еш кына лирик кичерешләр, уйланулар белән аралаша» [Йосыпова, 2011, б. 98]. Әлеге легенданың автор тарафыннан иҗат ителүе дә яңа миф чагылышы булып, поэманың төп идеясе белән турыдан-туры бәйле. Алты бархан ыруының «бер Оазис, бер Зәңгәр Күк һәм бер Чишмә» буенда дөньяга аваз салган Арыслан Бөек Теш һәм бөек Тырнак ярдәмендә *Бөек Ыру, Бөек Чабыш* өчен яратылган. Кешеләр аны читлеккә илтеп ябып, таяк һәм камчы белән үзләренә буйсындырган. Әмма *Хыянәтче кулларыннан / үтерелгән дастан булып* ирекле даласы төшләренә керә, онытылмый, җанын яралый. Ерак бабаларыннан килгән ирек авазы йогынтысында Арыслан читлектә кала алмаячагын аңлый. Бу урында патриот-шагыйрь М. Җәлил сүзләре белән аваздашлык чагыла: *Чаян чага үзен соңгы чиктә, / Бөркет ярдан түбән ташлана.* Арыслан үзенең үлемгә дучар ителәчәген белгән хәлдә читлек хуҗасына каршы чыга: *Минем кыргый, минем бөек әкиятне / Үтерде ул – / Минем авыз – сәхнә иде, / һәм сәхнәне хәзер ябам.* Кыргый даланы – бөек әкиятне хәтерләткән ирек хисе әнә шулай бәреп чыга. Авторның әлеге әкияте халкына эндәшүе, күңелендәге ирек хисен барлавы, шуңа омтылышы һәм өмете булып яңгырый һәм ул халык бәхете өчен «читлекне» җимереп чыгарга омтылган, шул юлда һәлак булган бөек улларыбыз-кызларыбыз турында уйланырга этәрә.

Кешелек җәмгыяте Җир шарындагы тынычлыкны бары үзе генә саклап кала ала. Автор аны образлы итеп әкиятне чакыру дип атый: *Тик әйт кенә син тылсымлы сүзне: / «Борын-борын заманда...», – диеп...* Бу сүзләрдә яшәеш көче, тереклек рухы, ирек авазы – барысы да бар. Әмма ул яклауга һәм саклауга мохтаҗ булып, һәркемнең изге бурычы һәм вазифасы булып тора. Әгәр инде әлеге тылсымлы сүзләр онытылса, *Йокы басар, ерак йолдызларны... / Бу – мәңгелек йокы.* Поэманың «Сак бул!» дигән соңгы бүлеге авторның кисәтүе булып тора. Ул юкка түгел, явызлык дөньясына яшь буын тартылу очраклары еш очрый. Ә бит явызлыкның төсе дә, милләте дә юк. Аңа каршы кешелек дөньясы үзенең *намусын* куйса гына, Җир-Әкиятне бу афәттән саклап калып була. Шуңа да автор бөтен кешелеккә аваз сала: *Сак бул, Намус!* Куркынычның көчле һәр зур булуы кабатлану аша кат-кат белдерелә: *Ау сезоны бара – әкиятнең / Аркасына пычак кем тери?* Әмма күңелдә өмет хисе яши, ул бар, ул исән:

Канатлы ат чаба җир буйлатып –
Азат җан ул – Хыял һәм Өмет!
Йөрәгендә – үлмәс дастан – Бәхет!
Ул булырга тиеш мәңгелек...

Шул рәвешле, поэмада чынбарлыктагы ямьсезлек, явызлык күренешләреннән арыну омтылышы авторны кешелек башлангычына, әкиятләрдә урын алган идеалларга китерә. Аерым бүлекләрдә әкиятләрдә якланган һәм сакланган сыйфатлар рәвешендә игелек, хаклык, матурлык, мәхәббәт, намус, омтылыш, ирек, сафлык аерып чыгарыла. Текстта урын алган мифик күзаллаулар, автор тәкъдим иткән легенда әлеге каршылыкны тагы да тирәнәйтә һәм хәл итү юлының рухи азатлык, рухи матурлык белән бәйлелеген ача. Поэмадагы кабатлаулар, символлар, әдәби детальләр автор идеясен бөтен тирәнлегендә һәм хис-кичереш аша укучыга җиткерүгә хезмәт итә.

Әдәбият

Галиуллин Т.Н. Тынчу елларның тынгысыз шигърияте // Яктылык: әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 185–216.

Галиуллин Т.Н. Шигърият бачкычлары: Әдәби-тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Мәгариф, 2002. 231 б.

Закирзянов А.М. Современное татарское литературоведение: достижения, проблемы и перспективы развития // Национальные литературы на современном этапе: научные концепции и гипотезы: круглый стол, посвященный 80-летию создания Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ (11 сентября 2019 г.): сб. статей. Вып.1. Казань: ИЯЛИ, 2019. С. 80–88.

Заһидуллина Д.Ф. 1960–80 нче еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. 383 б.

Зөлфәт. Чытырманда былбыл сайрый // Ике урман арасы: эссе, шигырьләр, җырлар, поэмалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. Б. 7–22.

Йосыпова Н.М. ХХ гасыр татар шигъриятендә символлар. Казан: Казан ун-ты нәшр., 2011. 120 б.

Йосыпова Н.М. Зөлфәт // Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. 7 т.: 1956–1985 еллар [фәнни мөх. Д.Ф. Заһидуллина, Ә.М. Закирҗанов]. Казан: Фолиант, 2019. Б. 248–269.

Туфан Х. Кереш сүз // Зөлфәт. Язмышлар ярында. Казан: Татар. кит. нәшр., 1971. Б. 3–6.

Мәкалә «2014–2022 елларга Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасында башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү» Дәүләт программасының 3.5.4 номерлы чарасын тормышка ашыру кысаларында нәшер ителә

Габидуллина Фәридә Имаметдин кызы,
филология фәннәре кандидаты,
Казан (Идел буе) федераль университетының
Алабуга институты доценты